

Қ.А.МӘМІБЕТАЛІЕВ

**БАСТАУБЫШ БІЛІМДЕ
АНА ТІЛІ**

ЎЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ

ЖОГАРҲЫ БЉИМ, ПЕН ЖЭНЕ ИННОВАЦИЈЛАР МИНИСТРЛИГИ
ШЫРШЫҚ МЕМЛЕКЕТТИК ПЕДАГОГИКА УНИВЕРСИТЕТИ

Қ.А.Мамбеталиев

Бастауыш бiлiмде ана тiлi
(оқу қолданба)

ШЫРШЫҚ - 2023

УДК 373:80/81
ББК 74.2:81
М-40

Мамбеталиев Қ.А./ Бастауыш білімде ана тілі./ Оқу қолданба
Шыршық: «City of book», 2023. -140 б.

Аннотация

Оқу қолданба «Бастауыш білімде ана тілі» пәнінжетік меңгеру үшін негізделген. Оқу қолданбада ана тілінің түрлі салалары көрніс тапқан. «Бастауыш білімде ана тілі» пәні-жоғары оқу орындарының бастауыш білім бағыттарында өтілетін теориялықпен. Оқу қолданба студенттерді ана тілінің қыр-сырымен таныстыру мақсатына орай жазылған.

Бастауыш білімде ана тілі – ғылымның өткен тарихынан, қазіргі жайынан, алдағы проблемалардан мәлімет бере отырып және фонетикалық, лексикалық, морфологиялық және синтаксистің түрлі салаларын зерттеу әдістерін сұрыптап қажетті түрге келтіруді, тілдік тұрғыдан талдай алуды айқындайтын пән.

Оқу қолданба жоғары оқу орындарының 60110500-Бастауыш білім мамандықтарына арналған.

Пікірбірдірушілер:

У.А. Байқабиллов - ШМПУ-дің «Өзбектілі және

әдебиеті» кафедрасының ара оқытушысы
Қ.А. Қодиров- Ажинияз атындағы Нұхус мемлекеттік педагогика институты проректоры, педагогика ғылымдары докторы, доцент

Бұл оқу қолданба Өзбекстан Республикасы жоғары білім, пән және инновациялар министрлігінің 2023 жылғы 29 мамадағы 232-санды бұйрығына негізделіп, оқу қолданба ретінде бастаға рұқсат етілді. (№232-430).

ISBN 978-9910-751-49-3

© Мамбеталиев Қ.А., 2023
© «City of book», 2023

КІРІСПЕ

Қазақ тілі пәні өз алдына жеке дара сала болғандықтан, бұл саланың өзіне тән ерекшелігі, тілі мен өзіндік түсініктері бар. Қазақ тілінің өсу, өркендеу жолдары бар. Басында тіл дами түскенде, философия пәнінің ішінде біреу дамыды, соңынан өз алдына дараланып, өз ерекшеліктерімен таныла бастады. Қазақ тілінің басты ерекшелігі – нақтылығынды яғни, тиянақтылығында.

Қазіргі күнде халыққа білім беру жүйесі де, жан-жақтама өзгерістерге ұшырап келуде. Білім беруді қоғам мүддесіне сәйкес қайта құру, оқыту мен тәрбиелеу мазмұнын жаңарту, әдебиет пән мәдениетті өркендету бағытында бірсыпыра шаралар жүзеге асырылып бара жатыр. Мұнда көздеген ең басты мәселелердің бірі – болашақта қоғам мүддесін өтеуге қабілетті, жан-жақты дамыған, өз еліне сүйіспеншілігі зор тұлғаны қалыптастыру. Мұндай тұлғаны қалыптастыру үшін ең алдымен, баланы сауатты қылудан тұрады. Баланың ойын жан-жақты жетілдіру үшін оның ойын, ақылын мен сана-сезімін жетілдіруіміз керек. Мұның баршасы баланың сауаттылығында жатыр. Баланы сауатты ету біз үшін үлкен, асу да қиын жол болып есептеледі.

1-Тақырып. Фонетика саласының зерттеу нысаны

Жоспар:

1. Қазіргі қазақ тілі фонетикасы пәнінің зерттеу нысаны, мақсаты мен міндеттері
2. Қазіргі қазақ тілі фонетикасы фонетикасының салалары
3. Қазіргі қазақ тілі фонетикасы пәнінің зерттелу жайы

Фонетика - гректің *фоне* деген сөзі негізінде қолданысқа еніп қалыптасқан. Фонеманың мағынасы – *дыбыс, үн, дауыс*. Фонетика – тіл ғылымының, тілдердің дыбыстық жүйесін зерттейтін саласы. Ол тіл дыбыстарын, олардың құрамын, тілдері дыбыстардың өзгеру заңдылықтарын зерттейді.

Фонетиканың зерттейтіндері – тілдің барлық жатдайларында және қызметінде көрінетін дыбыстық құрамдары мен тәсілдері және тілдің дыбысталу түрі мен жазба түрінің арасындағы байланыстар.

Адамның қоғамдағы қатынасының ең маңыздысы — тілдік қатынас. Әрбір халықтың өзіндік ерекшелігімен байланысты болатын тілдік қатынас ауызша және жазбаша түрде жүзеге асады. Ауызша тілдік қатынас сөйлеу арқылы орындалады. Сөйлеу — адамзат іс-әрекетінің ерекше формасы. Сондықтан сөйлеу психология, физиология, логопедия, тіл білімі, т.б. ғылымдардың қарастыратын нысаны.

Сөйлеу тілдік бірліктерге сүйенеді. Тілдік бірліктердің ең кішісі және негізгісі — фонемалар. Жеке тұрғанда ешбір мәні жоқ дыбыстар белгілі бір жүйемен тіркесіп сөзді құрайды, яғни сөздің өмір сүру амалы тілдік дыбыстарға тікелей байланысты болады. Кез келген тіл өзінің қалыптасқан фонемалық жүйесі арқылы қарым-қатынас құралаына айналады.

Фонетиканың зерттеу нысандары: тіл дыбыстарының пайда болуы, олардың жасалуы, тілдің дыбыстық құрамы мен өзіндік ерекшеліктері, дыбыстардың өзара іштей жіктелуі, үндесу заңы, дыбыстардың тіркесу ерекшеліктері, сөз ішіндегі дыбыстардың үндесуі, қатар келген дыбыстардың бір-біріне

әсер етуі, буын, екпін, орфография мен орфоэпия және олардың арақатынасы, дұрыс сөйлеу, сауатты жазудың принциптері, т.б. Дыбыстардың жасалуы мен өзгеру заңдылықтарын менгеру арқылы тілдің лексикалық және грамматикалық бірліктеріндегі құбылыстарға ғылыми тұрғыдан түсінік беруге болады. Сонымен қатар сөздердің пайда болуы мен дамуындағы ерекшеліктерді түсіндіруге, тілдердің туыстығын табуға да фонетиканың беретін мүмкіндігі зор. Сондықтан фонетика тіл білімінің лексика, сөзжасам, морфология, синтаксис салаларымен байланысты.

Тіл уақыт өтуімен өзінің ішкі заңдылықтарымен және сыртқы экстралингвистикалық факторлардың әсерімен дамып отырады. Кез келген тілдің қалыптасқан дыбыстық жүйесі де тарихи даму кезеңдерін басынан өткереді. ХХІ ғасыр қазақ тіл білімінің тарихи кезеңі болып табылады. Қазақ тілінің мемлекет аясында қолданысының кеңеюі тіл мәдениетін жоғарылатуды талап етуде. Тіл мәдениеті фонетика саласын да қамтиды. Мәселен, сөйлеу актісіндегі сөздерді дұрыс дыбыстай білу, жазуда тілдік нормаларды сақтау, сөйлеуде дыбыстық жүйемізде қалыптасқан заңдылықтарды дұрыс қолданы білу, т.б.

Қазақ тілінің дыбыстық жүйесін жетік менгеру арқылы тілдің қоғамдық қызметін жетілдіріп, оның ары қарай дамуына дұрыс бағдар беруге болады.

Тіл тарихы, этимология, тілдердің туыстастығын анықтауда, бүтінгі кезеңдері тілдердің қарым-қатынасындағы мәселелерді шешуде фонетиканың атқаратын қызметі ерекше. Тілдері дыбыстық ұқсастықтар мен ортақтықтарды ғылыми тұрғыдан білмейінше, жекелеген сөздердің шығу тарихын, даму ерекшеліктерін айқындау мүмкін емес. Белгілі бір тілдің дыбыстық жүйесін жақсы білу арқылы келесі бір тілді оңай меңгерге болады.

Фонетика ғылым ретінде *жалпы фонетика* және *жеке фонетика* (нақтылы тілдің фонетикасы) болып бөлінеді.

«Жалпы фонетика» тіл дыбыстарының тіл жүйесінде өмір сүру жатдайларын зерттеуден басқа, оларды сөйлеудің түіндегінде зерттейді, басқаша айтқанда, ол бірінші жағынан,

фонетикалық құбылыстардың бір-бірімен байланыстарын және екінші жағынан фонетикалық құбылыстар мен фонетикадан тыс құбылыстардың себепті байланыстарын қарастыра отырып, тіл дыбыстарының динамикасын зерттейді.

«Жеке фонетика» белгілі бір тілдің дыбыстық құрамын, ондағы дыбыс заңдарын зерттейді. Ол зерттеудің мақсатына қарай *силпатама* (синхрониялық, статикалық) фонетика және *тарихи* (диахрониялық) фонетика болып бөлінеді.

Сипаттамалық фонетикатілдің өмір сүріп тұрған дәуіріндегі дыбыстық құрамын қарастырады да, ондағы фонемалар жүйесін және фонемалардың ішкі өзара байланыстарын белгілеп айқындайды. Тарихи фонетика белгілі бір тілдің даму тарихының әр түрлі дәуірлерінде оның дыбыстық құрамының өзгеруін және өзгерудің себептерін зерттеп айқындауды мақсат етеді.

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1. Қазіргі қазақ тілі фонетикасы пәнінің зерттеу нысаны, мақсаты мен міндеттері.
2. Фонетика қандай салалардан тұрады?
3. Қазіргі қазақ тілі фонетикасы пәнінің зерттелу жайы.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Аханов К. Тіл білімінің негіздері. - А., 1973, 1977, 1993, 2002
2. Кеңесбаев І, Мұсабаев Ф. Қазіргі қазақ тілі. - А., 1962
3. Байтұрсынов А. Шығармалары. Үшінші бөлім. - А., 1989
4. Кеңесбаев І, Мұсабаев Г. Қазіргі қазақ тілі. Лексика, фонетика. - А., 1975.

2-Тақырып, Дыбыстау мүшелері

Жоспар:

1. *Анатомия-физиологиялық аспект*
2. *Акустикалық аспект*
3. *Лингвистикалық аспект*

Анатомия-физиологиялық аспект. Адамның тілі – ең алдымен биологиялық құбылыс, яғни ол – дыбыстау органдарының, оны басқарып отырған орталық нерв жүйесінің қызметінің нәтижесі. Адам организмінде тіл дыбыстарын айтуға арналған арнайы органдар жоқ. Мұны әр түрлі физиологиялық қызмет үшін жаралған органдар (мәселен, өкпе, тіл, таңдай, тіс, ерін т.б.) қосымша атқарады.

Тіл дыбыстары және олардың жасалуын түсіну үшін, дыбыстау мүшелерінің әрқайсысының қызметін білу керек. Дыбысты жасауға қатысатын мүшелер: өкпе, кеңірдек, дауыс шымылдығы, көмей, ауыз қуысы, тамақ қуысы, мұрын қуысы, тіл, кішкене тіл т.б. Бұларды сөйлеу аппараты деп те атайды. Дыбыстау өкпедені ауаның сыртқа шығу кезінде ауа жолына орналасқан дыбыстау мүшелерінің белгілі бір тәртіппен атқаратын қызметіне, яғни қимыл-әрекетіне негізделген. Дыбыстау мүшелері актив және пассив болып екіге бөлінеді. Актив мүшелер дыбыстау кезінде қимыл, қозғалыс жасайды. Олар: тіл, ерін, жұмсақ таңдай, бөбешік, дауыс шымылдығы т.т. Бұлардың ішінде тілдің орны ерекше.

Дыбыстау мүшелерінің ішінде әсіресе дауыс шымылдығы (жәлбезек сияқты) жиырылып, келіп тұрады. Керіктен кезде (ауаның өсерінен) дірілдейді де, одан үн пайда болады. Оны тіл білімінде *дауыс немесе тон* деп атайды. Дауысты дыбыстар, аты айтып тұрғандай, осы дауыстан (*тоннан*) жасалады. Ал дауыссыздарда тонның дәрежесі әр түрлі: үнділерде – көбірек, ұяңдарда – азырақ болады да, ал қатаңдарда, мүлде болмайды оның есесіне қатаңдар салдырдан жасалады. Салдыр фонациялық ауаның ауыз қуысында тосқауылға ұшырауынан пайда болады.